

ארץ גרר

בראשית כ, כא, כו

יהודה אליצור

ספר וילנאי, ב', ירושלים, תשמ"ז

תקציר: ארץ גרר היא במערב, לחוף הים, ותל ג'מה ליד קבוץ רעים הוא מקומה של העיר גרר הנזכרת בספר בראשית.

מילות מפתח: פתחת רפיח, גרריקי, נגב, סיני, צקלג

שנו חכמים:

"מפני מה לא גזרו על... גרריקי? ... מפני שהוא נווי רע. עד היכן? ... עד נחל מצרים".

פסקה זו שבתלמוד ירושלמי,¹ הדנה במעמדו ההלכתי של שטח חוף הנגב חוזרת גם במדרש בראשית רבה.² אמנם הגירסה שם במקום מפני מה לא גזרו "מפני מה גזרו". מסתבר, כי פירוש הדברים לפי נוסח זה מפני מה גזרו חובת שביעית ומעשרות על אותו חבל שאין בו רוב ישראל? מפני שהוא נווי רע, כלומר חבל ארץ שאין הצבור היהודי נמשך אליו ממילא ואף אם יקלו במצוות התלויות בארץ לא יגבר שם היישוב.³

הנוסח של הירושלמי "מפני מה לא גזרו" מתכוון אל נכון: מפני מה לא גזרו טומאת ארץ העמים על אותו שטח אף-על-פי שרוב אוכלוסיו (באותה תקופה, בימי האמוראים) נוכרים.⁴ ייתכן שאחת הגרסאות נשתבשה, אך ייתכן, כאמור ששני הנוסחים נכונים והם מתכוונים לדבר אחד, היינו, שחבל גרר עד נחל מצרים אינו בחזקת חוצה לארץ כי אם ארץ-ישראל לכל דבר.

גרריקי - גררדיקי של האמוראים אינה אלא Geraritike מחוז גרר של Eusebius,⁵ הזהה כנראה ל-

מדברי התלמוד הירושלמי והמדרש אנו למדים, שחבל גרר בחוף הנגב משתרע עד נחל מצרים. הווה אומר, אין "פתחת רפיח" אלא חלק של גרריקי - חבל גרר. אילו הייתה לאותו חבל ארץ זיקה כלשהי לסיני ודאי לא היו חכמי התלמוד והמדרש עוברים על עובדה חשובה זו בשתיקה.

אותו דבר ניתן לומר על סיפור מקראי מאלף בשם "א כז". הכתוב מספר שם על קורות דוד בצקלג בשורותו של אכיש מלך גת. ובפסוק ח נאמר:

"ויעל דוד ואנשיו ויפשטו אל הגשורי והגרדי והעמלקי כי הנה יושבות הארץ אשר מעולם בואך שורה ועד ארץ מצרים".

אילו הייתה לאותו שטח גדול שבין צקלג לבין שור וגבול מצרים זיקה כלשהי לסיני ודאי לא היה הכתוב נמנע מלהזכיר שם מיוחס זה. אלא מובן שהנגב המערבי ומדבר שור הנרחב דרומה לו אינם בסיני כלל. לא כאן המקום לדון בכל פרטי הגדרת גבולות סיני במקרא. מכל מקום כדאי להזכיר כי מקראות המשקיפים אל מזרחו של השטח המכונה בימינו "חצי האי סיני" מלמדים, כי סיני של המקרא הוא שכן דרומי של שעיר ופארן,⁷ ואילו מקראות המביטים מערבה מספרים כי חודש וחצי היו ישראל צריכים לנסוע משיצאו ממצרים עד שהגיעו למדבר סיני ושבע תחנות היו באותה דרך ארוכה.⁸

נמצאנו למדים, כי "פתחת רפיח" רחוקה מסיני של המקורות הקדמונים (עבריים ולועזיים) כפשוטם קרוב ל-300 ק"מ.⁹ כאמור למעלה, אין "הפתחה" אלא חלק של חבל גרר. אמוראי ארץ-ישראל, שהכירו היטב את מחוז גרר-גרריטיקי של התקופה הרומית-ביזאנטית לימדונו שהוא משתרע עד נחל מצרים.

מדבריהם למדנו, כי חבל גרר שוכן בדרומה של ארץ החוף. אפשר, אפוא, להסיק בעקבות אחד מגדולי החוקרים בדור הקודם פלינדרס פטרי,¹⁰ שהחורבה הביזאנטית הגדולה אום ג'ראר צפונה לקבוץ רעים, היא היא העיר גרר המאוחרת¹¹ ואילו תל ג'מה 3 ק"מ דרומה לה (מערבה לקבוץ) הוא מקומה של גרר המקראית.¹²

סביר להניח כי היקף ממלכת גרר של תקופת האבות¹³ וגבולותיה לא היו זהים לגבולות גרריטיקי הרומית-ביזאנטית, אך שכנו באותו חבל ארץ בחוף הנגב. יוחנן אהרוני שעסק רבות בחקר ארץ גרר מעיד:¹⁴ "באזור הנדון אין אנו מוצאים אלא ארבעה תלים שיש בהם בית אחיזה לזיהוי עם גרר... והם תל ג'מה, תל אל פארעה ליד נחל עזה, תל א-שריעה ותל אבו הורירה... תל אל פארעה... נפסל

מן הזיהוי לאחר שזיהה אולברייט את תל אל פארעה בוודאות רבה עם שרוחן... תל א-שריעה היה אחד המבצרים החשובים בנגב אבל שטחו קטן וכו'.

על דברי אהרונ בן דבר תל שריעה (בימינו תל שרע), אפשר עתה להוסיף, כי החפירות שנערכו על-ידי אוניברסיטת בן גוריון בשנים האחרונות הוכיחו "בוודאות רבה" כי תל שריעה הוא מקומה של צקלג הקדומה. לא נותרו אפוא אלא שתי אפשרויות, תל אבו הורירה ותל ג'מה, ואהרונ בן דבר בשעתו באפשרות הבלתי נכונה היינו בתל אבו הורירה, שאינו תואם את נתוני המקורות הקדמונים.

הכתוב אומר:

"ויהי רעב בארץ... וילך יצחק... גררה" (בר' כו, א)

ולקמן שם:

"ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים" (שם, יב).

מסתבר שגם אברהם בשעתו ירד מבאר שבע לגרר¹⁵ מפני הבצורת. התנאים האקלימיים וההידרולוגיים של תל אבו הורירה (בימינו תל הרור צפונה-מערבה לבאר שבע ליד המושב מלילות). אינם שונים מתנאי באר שבע, ואין הגיון לעבור מן הבצורת של באר שבע אל היובש של תל הרור. כשאין קציר בבאר שבע אי אפשר לקצור מאה שערים בתל הרור. קל להבין שהאבות עברו בשנת בצורת מן הנגב היבש מערבה אל אזור החוף.

יש לזכור גם את פשוטו של הכתוב: "ויהי גבול הכנעני מצידון בואך גררה עד עזה" (בר' י, יט). אין ספק שזוהי הגדרה של ארץ החוף מקצה הצפוני עד קצה הדרומי. הוסף לאלה את דברי חז"ל המזכירים למעלה כי גרריקי - מחוז גרר משתרע עד נחל מצרים ויתברר, ללא כל ספק, כי ארץ גרר היא במערב, לחוף הים וכי תל ג'מה ליד קבוץ רעים הוא מקומה של העיר גרר הנזכרת בספר בראשית.¹⁶

אשר לתל הרור, הרי מסתבר שהוא מקומה של צפת-חרמה שבשופטים א, יז. לפי פשוטו של מקרא שם, מספר הכתוב על עיר כנענית בנגב בנחלת שמעון שלא נכבשה בימי יהושע, אל נכון בגלל גדלה וחוזקה. בשלב מאוחר יותר "אחרי מות יהושע" (שופ' א, א), עלו בני שמעון לכבשה, אך לא יכלו לעיר לבדם ונזקקו לעזרת בני יהודה. שני השבטים לכדו את העיר בכוחות מאוחדים. הדבר תואם יפה את תל הרור שהוא כדברי אהרונ¹⁷

"הגדול והקדום שבין תלי הנגב... הוא שוכן במרכז ארץ רחבת ידים בגבול הארץ הנושבת על אם הדרך מעזה לבאר שבע, במעבר על ואדי שריעה".

עוד מדגיש אותו חוקר מכובד כי באותו תל בן 150 דונם "נמצאו חרסים בשפע מכל שלבי תקופות הברונזה והברזל". אם אין ראיה לדבר, יש בכך זכר ורמז, כי ברשימת ערי הנגב ביהושע טו, ל וברשימת ערי שמעון (שם יט, ה) נמנית חרמה (היא צפת) בסמוך לצקלג, ששכנה כאמור בתל שריעה, כ-7 ק"מ מזרחה לשם.

גרר היא, אפוא, במערב, בתל ג'מה וארץ גרר היא חוף הנגב בין רצועת עזה לבין נחל מצרים. אין לכל אותו שטח שום שייכות לסיני. שונה ארץ גרר ובבדלת מסיני מכל הבחינות, לרבות האתנוגרפיה הקדומה שלה. בימי האבות הייתה שם, לפי עדות ספר בראשית, ממלכה זעירה של מהגרים מגויי הים.¹⁸ בצפון של אותו שטח, קרוב לחבל עזה שכנו העוים, שבט שהייתה לו אולי זיקה לחיקסוס¹⁹ ואילו בקצהו הדרומי ישב הגשורי,²⁰ עם, שמלבד שמו ומקומו, לא ידוע אודותיו דבר.²¹

לכל הגורמים הללו, אין זכר במדבר סיני הרחוק והשונה מחבל גרר מכל הבחינות.

בסיכומו של דבר כדאי להדגיש, כי סיני אינו חבל ארץ סתם, נושא גיאוגרפי בעלמא, כי אם גורם נכבד בהיסטוריה ובתולדות התרבות האנושית. נדמה שיש מן הגרוטסקה בקשר אסוציאטיבי בין מתן תורה לבין חאן יוניס ודיר אל בלח. מוטב לנו להניח את סיני בתחומי הקדמונים האותנטיים הן מבהינה גיאוגרפית והן מבחינה אידיאית נבואית, כמו שנאמר: "ה' מסיני בא" (דברים לג, ב).

מן הראוי להעיר עם סיום הדברים, כי בשנים הסוערות שעברו עלינו, כאשר "פתחת רפיח" (היא חבל ימית) עמדה במוקד האירועים, נהגו מדינאים ועיתונאים לכלול אותו שטח בסיני. עם הפרדה מסיני, מן הראוי להיפרד גם מאותו מינוח נכרי מביך ולשוב למינוח ההיסטורי-הגיאוגרפי העברי המעוגן במקורותינו.

הערות:

1. שביעית ו, א (לו, ג).
2. סד, ג (מהד' תיאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה, דפוס צילום, עמ' 702).
3. ראיה לפירוש זה נוסח בראשית רבה הגורס במקום "עד היכן" של הירושלמי "עד היכן חייבו", ועיין בפירוש תיאודור-אלבק שם וביתר הפירושים שהוא מציין. כדאי להעיר כי בנוסחי בראשית רבה נשתבש שם החבל, ובמקום גרריקי כתוב גרדיקי. אך אין ספק כי הנוסח הירושלמי הוא הנכון, שכן

המדרש מסמיך עניין זה לפסוק בבראשית כו, א: "וילך יצחק אל אבימלך מלך פלשתים גררה", והפתיחה של המדרש "גררה" לגרריקי. גם בפרשה נב, ד (תיאודור-אלבק, עמ' 544) על המילים "ויגר בגר (בר' כ, א) אומר המדרש "בגרריקי", ובנוסחאות אחדות שם הגירסה קרובה יותר לדיוק: בגרריקי, היינו חבל גר.

4. מקורות נוצריים מן המאה החמישית מספרים על "אפיסקופוס של גר" ועל מנזר בנחל גר.

ראה A. Alt, "Beiträge zur Historischen Geographie und Topographie des Negeb", JPOS, 11 (1931), p. 211, n. 2; p. 215, n. 1.

5. Onomasticon der Biblischen Ortsnamen, E. Klostermann, Eusebius, Das ראה Hildesheim 1966, p. 60, lines 7-9. ובעברית: ע"צ מלמד (מתרגם), ספר האונומאסטיקון לאבסביוס, ירושלים תשכ"ו, עמ' 29, מס' 294. מן הראוי להעיר כי האמוראים הדנים במצב גרריקי בתלמוד ובמדרש הנם בני זמנו של אבסביוס בערך.

6. ראה מ' אבי יונה, "מפת מידבא", ארץ ישראל, ב (תשי"ג), עמ' 153 ולוח 7 באותו מאמר. אמנם זיהוי גרר לפי דעת אבי יונה שם נתיישן והופרך בינתיים.

7. ראה למשל, דברים לג, ב; שופטים ה, ד-ה; חבקוק ג, ג-ז.

8. שמות יט, א; במדבר לג, ג-טו.

9. מן הראוי להדגיש כי אפילו לדעת בעלי "התיאוריה הצפונית" של סיני (שאינה עולה בקנה אחד עם המקרא כפשוטו, ואף לא עם המסורת הלוועזית הקדומה), אין "פתחת רפיח" כלולה בסיני.

10. W. M. F. Petrie, Gerar, London 1928, p. 14. מן הראוי להדגיש כי גם גרסטנג וגם J. Garstang, Joshua-Judges, London 1931, p. 82; W. F. Albright, "Egypt and the Early History of the Negeb", JPOS, 4 (1924), p. 64.

11. הצדק בעניין זה עם אבי יונה במאמרו הנ"ל (לעיל, הערה 6, שם, עמ' 153), כי לאור מפת מידבא המציינת את מקומה של גרר, אין להטיל ספק שהייתה קיימת באותה תקופה, ואין יסוד לפקפוקי אלט ואהרוני בעניין זה. עיין י' אהרוני, "ארץ גרר", ארץ ישראל, ג (תשי"ד), עמ' 109.

12. כדעת פטרי בספרו הנ"ל. זיהוי של פטרי מבוסס על ממצאי חפירותיו ועל ניתוח מעמיק של הנתונים המקראיים. לעומת זאת, אינה מסתברת השערת מזר המבקש לזהות את תל ג'מה עם עיר אלמונית בשם ירזה, שאין לה זכר במקרא, ומקומה וטיבה ואף שמה המדויק (עפ"י תעודות מצריות) מוטלים בספק. ראה ב' מזר, "ירזה - תל ג'מה", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, טז (תשי"א), עמ' 38-41 [= הנ"ל, ערים וגלילות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו עמ' 141-146].

13. בראשית כ, כא, כו.

14. י' אהרוני, "גרר", אנצמ"ק, ב, ירושלים תשי"ד, טור 563.

15. בראשית כ; מפרשים אחדים טעו בפירושו של הפסוק הראשון שם. הכתוב מונה שם בקיצור את המקומות שנדד בהם אברם, מלבד מקומות מגוריו (באר שבע וחברון), שנדונו בפרקים

הקודמים. הוא נדד בארץ הנגב, בין קדש ובין שור ובגרר (ואין פירוש הכתוב כי גרר שכנה, כביכול, בין קדש ובין שור, כפי שטענו כמה מן המפרשים).

16. יתכן, שגם דהי"ב יד, יב-יג מתכוון לגרר זו. לעומת זאת, רחוקה ההשערה כי מבוא גדר בדהי"א ד, לט היא מבוא גרר כנוסחת השבעים, ומפליא שאהרונ' (לעיל, הערה 11, שם, עמ' 108) - המבקש לזהות את גרר בתל הרור - מאמץ לו גרסה זו. הרי הדברים שם ודאי אינם תואמים את תל הרור כלל וכלל.

17. לעיל, הערה 11, שם, עמ' 110-111.

18. "פלשתים" בלשון המקרא הוא במקומות רבים כינוי לגויי הים לשבטיהם ולעמיהם. הפלשתים שבספרי בראשית ושמות אינם זהים עם הפלשתים שנאחזו בארץ בתקופת השופטים. "פלשתים" קמאים אלה אינם יושבים ב"חמש ערי פלשת", כי אם בחוף הנגב, ואורח חייהם שונה בתכלית מאורחם ורבעם של הפלשתים הנודעים בתקופת הברזל. מסתבר כי בריתות הידידות שנכרתו בין "פלשתים" קמאים אלה לבין האבות היו תוצאה של העובדה כי גם אלה היו מהגרים בארץ, חדשים מקרוב באו. ראה י"מ גרינץ, "הפלשתים הראשונים", מוצאי דורות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 99 ואילך. וראה גם מ"ד קאסוטו, פירוש לספר בראשית, ירושלים תשמ"ג, מנח עד אברהם, עמ' 141-143; הנ"ל, פירוש על ספר שמות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 106-107.

19. דברים ב, כג; יהושע יג, ג. ראה W. F. Albright, "A Colony of Cretan Mercenaries on the Coast of Nege", JPOS, 1 (1921), pp. 187-188 וכן E. A. Speiser, "Ethnic Movements in the Near East in the Second Milenium", AASOR, 13 (1932), pp. 13-54.

20. יהושע יג, ב; שמ"א כז, כו.

21. מכל מקום, קרוב לוודאי שאין הם זהים עם הגשורי-הארמי בצפון עבר הירדן. ראה יהושע יג, ג; שמ"ב ג, ג; שמ"ב יג, לז-לח; שמ"ב יז, כג.